लघुप्राब्दर्णव

कृदंत

५३

२५ पत्राणि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्रीगणेशाय नमः॥ रन्पि अनुवर्त्तत एवेति। शवादीनां सार्वधातुकत्वाद्यर्थमिति भावः। वि
विहितत्वेनेति। भुविष्यत इत्यादौ तिवादेः सार्वधातुकत्वाय विहितविकरणेषां तदि भा
वः। ते न ल सार्वधातुकानुदात्तत्वसिद्धिः। रति दिनि तिशमि श्यानोरिति सूत्राते दनुद
त्या सिद्धे स्पष्टार्थ एवायमिति दिगर्थः। ह्रोस्यारेप धिकारस्येति। अतएव अभ्युत्थेवौ तिप
दादिषु पाठो नाकारि स्पष्टं चेदं भाष्ये। वाधेसतीति येनना प्राप्ति न्यायेनेति भावः। भाष्ये
ऽपि तान्परो पः ह्रो दिर्घ शे एवाड् व्यवायेऽत्य स्य संवं भाष्यित्यप कौव्यवे धाने समाहिते
तदादित्वमिति। तद्धानिरर्थः। तदेतत्परमिति। सामर्थ्यादिति भावः। तदेवाह। निर्विपादि
ना। विकल्पमिति। अत्र पक्षे दोषमाप्तमिति बोध्यं। विधेरिति। नित्यत्वार्थस्य विधेरि
त्यर्थः। गुरुभूतत्क्लेशसाध्यानि यमार्थनेयत्नस्यानुसारि भाष्यमेवमानां कुवेमात्रेति। अत
एवकार्यं तेत्र शिष्टाः प्राहोत्तानि त्वंसेन भवंति। भूत पूर्वादपीति। आर्धधातुके विवक्षिते ऽ

कारलो पवृत्तिभावः स्पष्टं वेदं मूलाख्ये। इति भाव इति। यद्यपि प्रत्ययः परश्चेति शास्त्रादा
र्धधातुके स्य पूर्वत्वे नैव विवक्षितोऽपि परत्वं तु हि निमित्तत्वेन परं निमित्तत्वमत्रैव स्पष्टं वेदं
[redacted] हि गोऽलुग न परस्य स्यत्राकरे तथापि आर्धधातुके इत्यादेः परसप्तमीत्वे इदं मूल
मिति तोषं। दृष्टिप्राप्ते प्राप्तो लोपे दृष्टि छारत्यत्र यथा प्राप्ततो वा विशेषः पदांते स्पष्ट कोऽभा
वात्। ददातिद धातोरिति। अनेन हि तो प्रात्यस्ये विधीयते अनुबंधाने कांतत्वे न तुने
दंम्भिमिति। अंतरंगत्वादि तुं तोऽल्यो पोहितद्वितं न वंभ्रस्ये तेन तथा। शाश्वदादीनां वाक्या
र्थ वो बोन्तरं प्रत्यपावेतीने स्वप्रहत्यो पदे शेतत्रं कालमेव प्रहे तेऽकपदे शेततसंनिधा
नेनैतास्याः स्पष्टदुनिर्वा इत्योगे सर्वथा न वेदवत्वे तु प्रत्ययपादिता भावादिसंभव
दुर्लभा आदिशब्द इति सत्र समीपमात्रवाचीति तु न युक्तं। यं तु पादे यादित्वे पीत्वा पात्रैः
सामीप्यात्र पादादिति दिक्। पूर्वं गतेति। पोरदुपधादिः भ्ने नात द्वितइ तित्र समाधुरि राम

प्रक्रियादशायामपि ३

ति प्राग्द्वितीयरस्पर्यः। पश्चादुरत्वादिति। अंबत्वादितिभावः नु च अत्रे तद्धिताधिक्यात्क्र
यं प्राप्तिः ह्रोदंतश्च तयोपस्थितावधिनिरूपितकर्तृत्वसत्वेनात्रे प्राप्तेः ह्रोतखूवो। अत्र तु नैवं
तद्धटक्र ह्रोदंतस्य च तत्वे। ताङ्कोपि प्रयोगाभावेन ह्रोदंतश्च तयोपस्थितार्थकर्मत्वाभा
वात् तद्धिताधिक्येऽप्यप्राप्तेः तद्धितांतशक्तिमात्रसहकारेणोपस्थितक्रियाकर्तृक
मूलोनेस्पर्शः इति भावः। क्रूराङ्गविवदसे येति। कर्तृ क्रूराङ्गविवदस्पये स्पर्शः। मतेमाक्षि
प्ये समनेनतन्मतेस्य पूर्वोक्तखरीमाऽयुक्ते त्वं सूचितं तेनास्यपरिहारस्याप्युक्तत्वं सूचि
चितं। रतिदिभिति। अत्र पक्षे ह्लृप्यानामिति सूत्रे विभक्तेनकेतैर्विशेषणेनानुभयप्रा
प्ते द्विकाधएव भाष्यप्रयोगात् आप्यरतिवोध्यं। नियमो नास्तीति। दानेतु नियम
एवेति भावः। सं भक्तिर्वरूणां पाङ्गारूपं। हस्वेरगोरस्य ऊवर्णं त्वीकारत्रिनि
रोध एवेति भावः। सर्वनिर्हत्तमिति। भाष्ये कम्प्रविधौ हेमोन्नङ्गाकर्तृत्वंर
विषयेण विकल्पान्तरीयेति वोध्यं। न प्रयवद्वीति। अंसार्थत्वे सकम्प्रचेपि प्रथमोपस्थितप्राप्य वा आपेक्षपाठश्चौ

१

हमाभूत्कार्यान्तरव्यवधिजरतिक्रमेणिणिनिकपप्रदोदाहरणादिति भावः। ईङ् इति अत एव
हेङ्घिने अत्रैव प्रसिद्धत्वादिणएवेग्रहणंमिते नाध्येयमितिसिद्धं। आत्मनेपदिनइति।
आत्मनेपदप्रकारकबुद्धिकरणाम्रहेतिभूतेङ्वेदसाह। वेर्थेणणाहशात्मनेपदिन
एवक्यादेर्हेङोग्रहेशब्देनग्रहणं। एतेनपूर्वोत्तरसाहचर्याद्दीङिति सूत्रेऽमपपदि
नोग्रहणमित्यपास्तं। पूर्वोत्तरयोरैकैकस्योमपपदिवाभावाद्वेति भावः। विष
समभीति। इदं वाव्वः। ऋन्तेयकीतिसूत्रेभाष्ये स्पष्टं। परिमममव्याश्रयणादिति वस्तु
तो विषयसमभ्यभीत्वेपियेविभाषोपचजेनादिसाहचर्येणयादिभवपयोत्पत्तिकाले
नांतत्वनैवेत्वतेनात्वविधानेनाजंतेदप्रावृत्तिरितिबोध्यं। पञ्चापयोनेति। वदः सुपीति
चेकारञ्जापनकस्यार्थः। तद्धितेनापीति। [redacted]। एतेतिरोषः। इतिदिणिति। उपपदममा
सतत्पुरुषावस्ताविद्धिदिगर्थः। ममतच्चमेति। लुप्समभीनिर्देशात्तत्सिद्धमितिबोध्यं। ॥ २

किंच्याभावस्येति स्त्रह्वचिंयतो नावश्यमाधुदात्तं स्यादंतस्वरितं विष्यतेइति बोध्यं। लिं
गाच्चेति। एषु दंतहद्धातोरन्तस्वरविधानं लिंगमिति भावः। भोष्यादिति। तत्रोभयपविष
पवार्त्तिकस्यैव पाठादिति भावः। उपपदसमासासंभवेपीति। उपपदत्वाभावादिति
भावः। तत एवहद्दुन्नेरपदमहो इति विशेषिको ध्यः। ग्रानुवंधकत्वादिति। नयानृयालुवि
केरात पृसे भाषया योमयोग्रहणं पञ्चमीति बोध्यं। उदिश्रपतिपौती स्यादौ प्रभि द्वि
त्वेनयोते रेवमहणाभिप्रायायातेः योनिरिति। उपपत्तिस्थानमिसर्पः। तावस्यमिनिति।
अरसंमतिरिति। बहुव्रीहिरिति भावः। समिध्यमानवतीसमिद्धवत्यो अविशेषो। मसि
व्यमाणिति। द्वि व्यमाणासमिधाको रथीभूतेरस्वर्पः। निमित्तं स्थलमिति। अग्निवो
रोपादिति भावः। अवेषा ये ष्विति। लिङ्गेति विशेषविधानेन लोटो वा धैसिंडत्रेत्तुमु
नेग्रहणं। दधिसप्रयोजनमित्याहुः। अनिस्यतोसोपपितुर्दाक्येति तज्ञापनेवशाकिलि

डो विषयेत्वे त्या [illegible] निरं कावार गााय चः सार्थक इति भावः प्रेषा द्युर्हादि सूत्रविषयेतु
अप्रवृत्तेः क्काचित्अवाड्वासरूपमहे त्ति दितिनाप्यर्थः हे स्यात जेरवहे त्तोन येति। खुलः सा
प्राक् हे स्यारदिहिकारर् स्यर्थी स्तुव्या स्व्यानेपि सुलम इति भावः। रति हे सप्रक्रिया। [illegible]
[illegible] एवं चेत्तो तो भवु [illegible] स्तुटो रनमिधानं अवं धर्य्यां रहे हीति। एो आतेस्या अदितिवा
नेषेद इति भावः। वार्तिक निजिनलोपविधायकं मित्यर्थः एवं चेत्त तो भावुल्स्तुटो रनमिधानं
वोधं [illegible] लियिनीति। तद्विषयके प्रशास्त्र पिल्मव जिगानकर्तरीत्यर्थः। प्राप्निवोधुमेति। सा
पसर्गे तु पूर्वे तो वा सिद्धं। न चेत्तत्रापि सुपीति योग विभागात्क प्राप्तिः आतो नुपेति सूत्रा
रंभ सामर्थ्येन तत्स्यक, र्मण्युपपदे ऽमह ते रिति भावः। अप्युमितिं सुपीति कोनोक्ते
पूक्तेः यथासंख्य इति सूत्रे उपसर्गे पी त्यनेनात्रा [illegible] प्रक्रं र ते सुप्पदे नोपसर्गग्रहणा
त्रेति भावः। पूर्वे तो वेति। सुपीत्यनेनेत्यर्थः। स्वार्थेरति। अजपवास्यनि [illegible] सेकंवेवनांत

भावार्थ

राम
३

त्वं ननु पाकादिवद्द्विवचनाद्युपीति भावः। नित्यसमासार्थमिति। नित्याधिकारस्योपप
दसमासार्थमित्यर्थः। अकर्त्तरि कारके इति। अत एव प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्नोऽन्यानुनीतिप्रस्थ इति
भाष्ये व्याख्यातं। विद्धुर इति इत्संज्ञके वकारे विद्ध इत्यर्थः। परिभाषालब्धेति। अलो
ऽन्त्यस्य कृत्येन सकर्मकत्वेन वास्येव ग्रहणं बोध्यं। हा दत्तादि मिति। अनेन भाष्य हे
तानेन प्रत्याख्यात मिति ध्वनितं तेन हेत्वादि ग्रहणस्य सूत्र एव मिद्धत्वा चैव पुस्तके अ
प्रत्ययद्वंस पीति। आश्रयेन प्राचीवै सुक्ते मिति सूचितं। अत एव। अवाद स्यवाधा
देव. तस्य. इति हे, तेः अस्मिन्पक्षे। पचादिपाठ पक्षे. एवं चेपुस्तमेदे फले व्याप मा
महे तात पूर्वविप्रतिषेधे आश्रित [illegible] इति के श्रितः। प्रायो वैसुक्ति मिति वीजांतरम
[illegible]पूर्वं सूचित मिति बोध्यं। तदेत द्विधेः स्फुटावित्ति। उत्तरपदाक्षि तपूर्वपदस्यावा
विशेषणत्वादिति भावः। सुप्रत्ययपर्थे मि। अस्यथापरत्वात् सुप्यनं जत्वेनोन्नेस्यादृ

४ ५ २१

त्वइति भावः। समीपपदे इति। समीपमात्रपरो ऽव्याख्यानादित्यर्थः समीपः समीपरागात्र
विहितः सर्वे रवितीति हृचविधायकविहितोऽनुपश्यितो वादिमाप्ताये नोऽसमीपः स्व ६२
पिने ऽथ्ये पादिः केयटे स्पष्टमिति। अत्राहुर्षि वीजं उदि सति कूले उपपदे कृजिव
ह्रे रनंतरः प्रत्ययरस्यपूर्व नदोतिः तेप्राग्धातोरिति नियमान्नोति प्रसंगः उपपदं सं
नो लिंगंतु प्रथमार्थे सोत्रोस समप्येव ननु सर्वोपीति अत्र प्र[redacted] पंचितं उ
त्तरार्थत्वमेवोपपादयति। द्विषंतपर इति। सुप्प जातौ विति सिद्धे इति। उक्तमिन्नी
पत्रे [redacted] बहुव्रीहिश्चांतोदात्तोऽजाति पूर्वादि तिङी षात अत्रापि अजातौ विति
निषेधो दुर्वार [redacted] रुपकृचेनाह। शिरसशीर्ष इति। प्रविशतादेरिति। वरुंत मूतनदे। पा ४
ते। केवाठे ति पाठे। हृदन्तो इति। वाहुल्ले का क्रोशाट जितस्मो। गतिसमासेति। ध्वांत

स्वगतित्वादिति भावः। अगापेति। एवं च ध्यंजतोऽस्तु दोषविषयः केवलः स्युनरिति भा
वः। स्पृष्टीक्रियतइति। एवं चेतत्वेयमेवेति भावः। नन्वेवं वक्तर्यप्रवेपार्थितत्कर्मापु
पपदेपको न्यत्रापरइति नचेमुखोऽकर्मकत्वात्कर्मणीयस्यात्तं वंधे उक्तार्थे फलाभा
वोर्थातरे सकर्मकत्वेप्याख्यादीनां स्वार्थत्वासंभवइतिवाच्यं अंतर्भावितण्यर्थस्य वक्रो
तिपर्यायत्वेनतु योगेकर्मत्वस्य स्वार्थयोगस्य च संभवादेवं चेतत्रैव प्रवृत्तिः स्यात्कर्म
णीयस्य निषेधो मुख्यानाभावात्तेकर्तर्यपि इहेणा खेसर्वत्रैव प्रवृत्तिरिति चेन्न। अंतर्भावितण्यर्थ
स्यमुखोऽसमीक्ष्यत्वेनात्र प्रवृत्तेणाभावात्तेन्वनित्यवेदे मुखोभावइ सत्त्वेभाव्यो।। मिजपो
रप्यंतर्भावितण्यर्थत्वे संभवेन तत्वे रमरइ स्यात्ति। ध्यापतेश्च नहितत्रापिकर्तर्यपि इहणाम
प्तीतिदिक्॥ डागमेनेति। नचेकारामाभावे विस्पष्टार्थं स्याद्धुस्याख्यानेननिष्पत्तिसंभवेना
दोतेरितिभावः। तेसामर्थ्यादिति। तेसामर्थ्याच्चेप्रतिपदोक्तपरिभाषायास्तदनुवंध

५

कपरिभाषाया असिद्धपरिभाषापाश्च बाध इति भावः। चिंसमेतदिति। स्पष्टं वेदं भाष्ये।
कर्तृप्रत्यये इति। तत्सामर्थ्यादस्य निष्ठेति निति भावस्तदाह। सुवंतेइति। क्विपापि सिद्धेति। नये
यङ्लुगन्ते चिरे विशेषः नकारमस्माख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन स्पष्टोर्यङ्लुगभाव स्पष्टमि
तो त्वोते। इति दिगिति। अत एव सान्तः हि धृति सूत्रे मृदादिषु तुपग्रहणं कर्तेव्यमिति भाष्ये संग
च्छते। केम्किर्त्तिरीति। भाव्येध्यारोपितप्रत्ययाप दस्येच्युत्पत्तिर्दर्शितानु निर्देशेनेति। असं
सोत्वात्पूर्वपदादित्यस्य प्राप्तिरिति भावः। नीरूपप्रत्ययेति। नीरूपायः प्रत्ययः क्विप् तद्वि
षयमित्यर्थः। चासरूपसूत्रे भाष्यमनाय इति। दंत्यपाठादिति भावः। तदाह। नेति। संप्रति
तु भाष्ये मूर्धन्यपाठोदृश्यते तत्प्रामाणिकत्वे नीरूपाद्वातो विहितप्रत्ययविषय
[illegible] मित्यर्थः। ते नेत्यस्यापवयत्यादि दंडके पठितनपवातोरितिशेषः। अत्र नितीयो
वहुश्रुतेः कार्यः। पूर्वसूत्रे जनसनक्रमेति सूत्रे आकरोहत्यादिः। अड्यासहयपीमिति॥ ५

अङ्गासंबंधस्य मर्थः। तेन यस्मात्क्रा सेडः तत्रैवेत्यमिति भावः। द्वेषोपरंता परस्मैपदे द्वेषे
ष्यः स्यादि ष्यः परस्य तोरडिः सर्वस्य मिमानः वस्तुतः परस्मैपदे एवाडिः। एतत्रैनिरूपि
तं। पावान स्वस्य वनिपासिद्धिमाश्रियेत्व मवक्तो यादा विषस्य मा ष्वे मया क्षानोदा
हा। माष्वकारीयेति। रति पूर्व्वे रति। धीर्दधाते र्धायते वैति ध्मायते संप्रसारणमिति वा
र्त्तिकस्य भाष्यात् द्युमास्थोपत्रेहलीति स्यानुजादा विपर्ये त्लक्षे गौति पक्षेरस्यपिवो
ध्वं। तस्य क्षे प्रत्ययलक्षणे णहित्रे स्यान्नियमार्थत्वे पिस्थानिवद्भावस्य तुल्यत्वात्। एतेन
प्रत्ययलक्षणेन सूत्रस्यालविधौ विभ्रर्थावेन। निष्कर्षे विति। नियमार्थत्वे विषयः।
कश्चित्पाविति। वासरूपन्यायेनेति भावः। हे अहमिति। शंकरोति गुडीलो शंके रापरिथा
१ के जिष्यत्र परत्वान्मानमिति पर्य्यः। वाधेतेति। न वेकेस्य परत्वाद्बाधेन सरूपतेयावे वास
रूपासप्तस्यानित्यवाधे पिच्छितिन न्यायेन तुल्यरुतिवाच्यं यातु महे णादि धातोरके

६

6

त्सनेनतत्सामर्थ्याद्वित्वादिषु परत्वात्प्राप्तस्यटस्यैववासरूपन्यायेन पक्षप्राप्तक्कि
पोप्यत्रवाधात् न चैपुरस्तादपवादन्यायेनटस्यैवायंवाधकोनक्किपरतिवाच्यं। येन
नाप्राप्तिन्यायेनक्कि, पएववाधेरपप्राप्ताविवेतुं शक्यत्वात् स्यादेतत् ध्यमास्तामविंशतयो
मयोरुपि तवाधकरतु स्यः कचेतिवाधकेवाधनायंनचैस्यः क्वचेति योव्यर्थः वासरू
रूपन्यायेनकेस्याप्यावेक्किपः सिद्धैरितिवाच्यं। अत्र स्य धातुमहणमप्राप्तात्प्यवादत्वेपि
क्किचेपवादत्वाभावेन धातुग्रहणं वाधितक्कि, पक्षे विनासाध्ययितुमशक्यत्वादिति
[redacted] सिद्धं मा भूदितिमविष्यतीति। अतएवत्वेन धातुत्वाच्छे स्यरत्वादावातो धातो
रितिलोपसिद्धिः स्याणिवत्वं तु ना पूर्वविधित्वादिति भावः। ईत्वाभावार्थमेति। धा
तुग्रहणसामर्थ्यात्क्किपोऽप्राप्तेरितिभावः। सिद्धमिति। अयंभावः पूर्वधर्मीव
क्किन्नोद्देश्यकविधिश्चेन्नछेदतिङ्। सूत्रे स्यमाच्छ्वसीत्याणिवर्त्वस्यदुर्वारत्वात्। ६

म१

न च्चषि यावि स्यादावियुञ्ज्ञन पारीत्या पूर्वरूपम्प्रस्यानिवार्थं स्यादिति वाच्यं आकारा
त्पूर्वहृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकं त्वाभावान्नेरवं तिंतिधातोर्हि स्तःएतेन तुहु वजुरित्याद्य
सिद्धिरत्र पदोर्मन्त्या पात्तीं । धियावित्यत्रैकादेशस्यानेहृत्ने रति दीर्घप्रवृत्ते स्था । मोरिमि
यरिति स्यान्निवात्त्रत्र स्थ्या भाष्ये वस्तुतोऽत्र त्वादि यङ्लोके त्वोद्देश्यप्रयोगेनासाधुरेवाप
रनिमित्तेरत्रपरोस्यानिमूतेएवगरयन्तररूपे त्रनमानं । तत्रकेकोडिन्नमाप्याध्यापवा
दविषयत्वेनेदृशविषये ऽप्रवृत्तेरिति । दृष्टान्तो रमा हो । अच्चो विस्यादी । गतिकारके
ति स्या धातोरंतर्मावितान्यर्थवे रेशव्दो ये स्यके मर्त्वे नकारके त्वमित्तुमावः । उपस
र्गति रमिति । एवमरंतोपसर्गपदेनभिन्नत्वो व्यंतेर शब्देस्य समास इत्ते नोपसर्गाभिन्ने
मित्यर्थः । सि नौसस्ये वेति साधुकारि शब्दे रमिरो वः । साधुकारि ति । गितिरो ह्यवादि शब्दे
शिनिरिति शेषः । शिनि क्विति । तत्रैव शब्दे रित्यर्थः । यद्यपि शिनि रिति । अत्रेनेनवा

७ जिकं चारितार्थ्यं दर्शितः। नन्विति। अत एवात्ममानस्त्विति सूत्रे पग थं कर्मकर्तृं महत्त्वामि
ति वार्त्तिकं रूपेनैव सिद्धिमाश्रित्य समाभ्यसा व्याप्तं। अन्यथा तु नादेः प्रत्यय वोरसाप
वार्त्तिके भावेऽप्यात्ककर्मणि शक्षेति। कर्तृष्वष्ठ्या तु नेस समासः। आत्महोश सामर्थ्यादि
ति भावः। इति प्रागुक्तमिति पूर्ववाक्ये मध्यारपे स्वन प्राप्तिः समानाधिकरणाधिकारस्यापे
वेके मध्यारस्याप्राप्तेः। अत्राभेदान्वयाभावेऽपि पूर्वपदार्थस्यैवो त्तरपदे नाभिधानादनु
तः सामानाधिकरण्यमेव स्यूवेव एक विशेष्यके प्रतीतिजनकत्वस्यैव समानाधिक
रण्यपदार्थत्वात्। अत एव धूर्ते महद्भूतेत्यादौ प्रसक्तेः कर्तृत्वेऽप्य महद्भूतार्थस्यैव महत्त्वे
वेनाभिधानात्सामानाधिकरण्यवृत्तेः पुंवत्सिद्धिरिति दिक्। मत्स्यपदिति सूत्रे स्यूमत्पप
पदार्थरूपरति अर्थः। त्रिपांवर्त्ततरति। पुंयोगादिति सूत्रे वत्मोत्यविलिंगसागोनेत्रि
पांवर्त्ततरस्यार्थः। तत्पद्देहेति। भाष्यप्रामाण्यादिति भावः। अविधिसामर्थ्यादिति। समा १

तसंतोहूरं मध्येजातस्य तन्मध्यपतितत्वात्तत्रगृह्यतेनगृह्यतोपितदवयवत्वाभाव
लोपनेनेतिभावः नचैवंवमोरित्यस्याप्यर्थवदुमोग्रहणात् लोपनद्वाराऽप्रवृत्तिःस्यादि
तिवाच्यं।येननाप्राप्त्यामध्येपवादन्यायेनूवेत्तामात्मिकेस्याप्रवृत्तिनिमित्तेलोपने
पिवमोरित्यस्याप्रवृत्तिनिमित्तार्थलोपनेमानाभावात् अर्थवत्परिभाषाबाधेनि
त्यत्वादेत्रेनूप्रवर्त्ततेनचांतरंगेलुप्यमसिद्धः उत्तरपदाधिकारेंतरंगपरिभाषा
याऽप्रवृत्तेरमथापरंतपरेस्यादावनुस्वारेनस्यादितिस्पष्टं भाष्ये।पत्रप्रातिप
दिकेस्येवल्लदेशात्मज्ञानसिद्धौतत्रस्वलिंगत्यागोयत्रतुपदस्यलक्षणातत्रस्वलिं
गात्यागइतिमर्यादेतिदिक्।अकारांतमिति।यजेःप्रागकारांतकव्यापारे राज्ञितत्र
त्रव्यापाररूपभावेनापांभोव्याकांक्षायांधात्वर्थस्यकरणत्वेनैवोपस्थितेःस्व
तःपुरुषार्थत्वाभावाच्चेतुविरूपःस्वर्गोभाव्यत्वेनान्वेति।प्रागस्यकरणत्वंचेमा

८
१८

वुनाभाव्यनिर्वर्त्तकत्वमेवास्यकरणानामीदृशमेवकारणत्वं संख्यावचनस्यापि स्पोति
ष्ठामस्य ह्स्यतद्वेतपाद्ये पत्सागमासामानाधिकरण्यात्करणावुं स्वगुदेः कर्मत्वमपि भाव्य
त्वरूपमेव नतु फलाश्रयत्वरूपं अत एवेदृशानां कर्मान्तपदे नैवोल्लेख इति दिक् । काल
५२ स्यते इति । एवं च मासमधीते इति सूत्रमपि कर्मणा या मिति सूत इति सूत्रे भाष्ये ध्वनि
तो । ततः परिशेषात् इति । तस्याप्रवृत्ते स्पत्वेनाक्षेपः पूर्वमेव निवेशनादिति भावः । एव धा
रणो इति । इति नियमे इसमर्थः । कालनियम इति । अनेन तयोरिति भावः । निष्ठा इति । स्यप
वादस्याप्येनत्तन्निहितेरभावादिति भावः । प्रह्वे इति कालेति । तत्पार्थे भाष्य उभयतो नियमो
पंचक्लादिष्वेवेति क्रियैवेति वेति । द्विगिति द्विगर्थस्तु ह्यपिगृह्यते न निर्वाह स्यागतिकेग
तित्वात्तु विधायकत्वमेवैषां भाव्यं तु दासीनमिति । अनेनैवेति । अनुष्वपीति सूत्रे ण
द्वयोरपीति । क्षीहि सा यापि तस्यापि महतां कायं । न निषेध इति । एकदेशत्वादिति भावः ।
वाविंशतिरिति । यद्यपि गृह्यरसेतावपि तत्र ह्रस्येतेत्याव्येकीयमतं तदिति भावः । ८

रदाभ्यामित्यनेनतत्त्वसिद्धिरित्यर्थोपुनातेरिति।पूर्वस्यत्यर्थः।कप्रत्ययेचेति।भावेघञ
र्थेकप्रत्ययेचेत्यपिबोध्यं।रूपमेवेति।इदंहत्रिकारोनेत्युभिप्रायेण।भाष्यमितिविज्ञोमोगे
तिसूत्रेइतिशेषः।आदिर्ञिटुडवइतीत्यस्यनेडितिशेषः।अन्यथेति।यद्यपिकृतोपिइद्वैतत्पापि
तद्भूतनिमित्तत्वस्यविधेयत्वेनविशेषविहितेनकेनगतनिमित्तत्वेनभावकर्मगते
तेनिरूपितमितुत्वंवाध्यतइतिभावः।विकल्पेप्राप्तेइति।यःपेरादित्वादितिभावः।चितं
मुद्गमिति।अणैपात्येमाकादावादित्वकुलस्यसात्वादितिभावः।होठरतिठत्वेति।घुंवा
भावमात्रेनिपात्यतामितिभावः।धातुविशेषणमर्थइति।स्यनिर्देशद्वारा।धातुविशेषु
णामार्थइतिभावः।अमुपेतेति।तिपविनापिसुवेत्यादोगपानिर्देशवतस्यनानिर्दे
शस्यकंतुराजभावेनमितविर्देशादिडभावसमुपेसूत्यर्थः।सिभ्याससेति।एतत्स्वेमा
धवूरीयेतिबोध्यं।तथाचाहुरिति।भाष्यकृतइतिशेषः।आवर्त्तसइति।एतेनोदेःपरस्ये
त्यादेतत्ःप्यादित्यपास्तं।विवक्षितेति।प्रापणपन्नेयेतिसूत्रप्रयोगादितिभावः।भाजनं।

अनुबंधातिरिक्तः जो पदे मिकासरूपत्वस्यैव कासरूपसूत्रे ग्रहणेन तस्येहाप्रवृत्तेरत एव क्तिचटाल्लुङा बाध्यते इति

९ दिक्। सिद्धांतितत्वादिति। आनिवानिप्पादोगुणानुक्रम्छं न्मृतामित्यत्र अकारांतेऽप्रश्लेषेणात्र धातोः पुनर्विधा

१ भोजनपात्रं इदं विवित्तान वाने न सिद्धेत्तत्र लिङ्ग्रहणं व्यर्थं लुङ् लङ् अन्यांवाधाप्नते अत्रा

हृ यिवीजंतु विभाषा पूर्वाह्णेति सूत्रे भाष्ये पपुष आगतं पपिवेदू प्पमिति लोकिके

विग्रहे घ सु मयोगात् लोके पिधे सुः उक्ते भाष्ये प्रासापादं पोनां ते प्पस्छंदस्येव

घे सुः कानमुक्तं दस्येव। उत्तरसूत्रे तेप्यो ग्रंथ अत्रवि देवेन्यर्थ मापनार्थमिति। गता

नुगतिकत्व यति। गतमनुत्तत्वाहोपगतिर्यस्य तत्वेनेत्यर्थः। द्विवाभावादीति आ

दिनेड भावदीर्घ हत्वानि। अथ वहेतिगं थापिक्को तोल्लौके महे तेषु ता व केर इति बोध्यं।

दिशाति। दिगर्थस्तु पदविभागस्यापि लौकिकाचा नेत्र दीर्घे स्यो विस्येपित्तद भावाय

पृषोदरादित्वस्याचरय कत्वेन नते नैव सर्व सिद्धा विदंश्य यं मिति भावः। वस्तुतो न ल

न्येतोन पदकारा अनुवर्त्पीरति न्याये ननतथापदपाठोन्त्रा स्येवेति बोध्यं। नेड्वशीति

९ रेदमेकार्थे उपदेशो इमस्याप्युपलक्षणं। इति पक्षेति। अत्राऊ यिवीजंतुर्दयनुरित्या

गोदोसि: ११

दीयणादेशेस सावकाशः अचः परस्मिन्निति· पूर्वस्यैव विधौ न पूर्वपरविधौ। एवं च सर्व
र्णादीर्घ्रह्रते कोदनियमादिटहो· तेदीर्घस्यैयादेशो निपातनादिति बोध्यं। तेनेति। अहे· तव्रूहप
रिभाषयेति भावः वस्तुतस्तु यत्न इति निरूपितं। अन्यान्यानमेवेति। अतएवैको दि
ष्टस्य पूर्वपम्भवतीति भाष्ये दीर्घोच्चारणमसंधिश्चेति बोध्यं। सामानाधिकरण्यमिति· अ
प्रमांतेनेत्यादिः आदेशयोरिति। तिङ्पादेशोपस्थापक, तैकमर्थतोर प्रथमांत सामाना
धिकरण्याभावादाह। शतृशानचोरिति। तस्यानिलेकारे प्रहे· प्रथमपतिमाधानभूतके
र्त्रोद्युमिथायकत्वमेवकर्तृत्वं· एवं चैकत्वे तस्य कर्तृत्वे तु सामानाधिकरण्यानुवादे
[redacted] नशत्रादिविधिरिति भावः। इति सिद्धांतादिति। वस्तुतो विनहेहे· तनु मार्येव विशेष
णभावः। क्रियाप्रधानमिति। लोकेऽर्थबोधाय प्रयुज्यमाना ख्यातविषयमेवेति निरूपितं।
र्थवदध्यादेवेति। स्वरोद्देश्यकविधेरभावात् हल्स्वरप्राप्तेरभावाच्चेन व्यंजनस्याविद्यमान
वत्वं। नयेस्वरे वहिरंगे मुमसिद्धिः नाजानंतर्य इति निषेधादिति भावः। एवं हि पुनरितिः। दं

१०

10

द्वेत्यत्र तु स्यादि। भाष्ये तु तदभावे प्रत्ययान्तरत्वमेव स्यादेवं चकर्मदिशश्चानन्त्र स्यात् अतो लटः
शतृशानचावाविति योगविभागे माय मर्थः साध्यः इत्युक्तं। अनुबंधग्रहणादिति। एकानुबंधके
त्यस्याप्युपलक्षणं। नत्विति। लटइति निर्देशादिति भावः। वासरूपन्यायेनेति। नचेमिन्नार्थ
त्वादनयोर्नतिङः पवादत्वं तिङि हि संख्यापुरुषादाद्यर्थोपि भासते न तु शतानो वा अर्थः पुरुषादाद्यर्थ
स्य समभिव्याहृत पदेन संख्यापास्तु दुतेरस्तु पामतीत्याऽविशेषादिति भावः। त्वादेशेष्विति।
प्रत्ययविधुपत्वात्तु स्यादेशेऽस्मदादेरिति भावः। अनुबंधग्रहणे परिभाषेति। एकानुबंध
कपरिभाषेत्यर्थः। त्वात्तेत्यमिति। लट इत्यस्य निर्देशादिति भावः। पुंसेन संयुक्तमानेइति। के
नेदि शानेतस्येति शेषः। प्रधाने। अत्र विद्युः अधिकारीति यजमानेत्यर्थः। इत्येवेति। परेषां
ठेनेत्यर्थः। प्रत्ययमाहुरिति। अत्राह विविजं तु दांत पाठस्य वर्तुर्न मतत्वो भावः। साहचर्येति।
चितु राककर्मको गामिति भाष्योक्तेः सकर्मकाच्चेत्यपि वोध्यं इति विशेष इति। नचेतत्त्वोला १०

दिषुरन्वाधक्कः वासरूपन्यायेनास्मिंद्ध इति भावः। पंतस्यचेति। पूर्वसूत्रस्य प्रसयांतस्मा
हयथान्तरुदेवतेरिति भावः। नसिध्येदिति। नचेतत्रेति जिक्षुरित्यादिवत्स[illegible]रत्वाद्युः प्राप्नोती मे
वोध्यं पथ्यादिभ्यो पुत्रभावस्य फलस्य सत्वेनादोषातेः मूलंतु हास्यनुरोधेन वेनानुत्तोत्समुच्चयेपा
र्थेनजनुक्तादौ पुजितस्मो। यथाश्रुतभाष्यमिति। प्रवर्तिरेणापुयः समावेशाइति हि भाष्ये
उक्तं। त्रयाणामेवेति। त्रयाणामपीत्यर्थः। व्याख्यानादिति। कृतिप्रकारान्ताक्लीलिकारस्याधे
तिसूत्रे भाष्योक्तेरिति भावः। प्रत्ययान्तस्यप्रयोरिति न्यायलब्धोर्थे लिंगमध्याहर[illegible]दिपिति।
आडः पंक्त्विति। आडा सह निर्देशात् [illegible]सर्थपंक्तेर्ग्रहणामिति भावः। कथमिति। लोकेकथ
मिति प्रश्नः। स्वरूपावाधेनैवेति। अत एव किंकिनोर्विधानं चरितार्थमिति भावः। न चलिङ्वद
तिदेशाद्भावकर्मणोरात्मनेपदं स्यात्। उत्पन्नयोः कार्यातिदेशात् उक्तिश्चकर्तरिहि। दिप्रकेवा
प्यनपाकर्तृपयेव। वर्तमानप्रत्ययिकारेणाभूतकालोपि नातिदिश्यत इति दिक्। वाहुलके

११

त्विति। तास्थामस्य चोणादयश्चेत्युक्तेरुणादिकप्रत्ययः। कर्मण्यपि प्रसत्त्वमिति स्यष्यगतिक्वसतिरिति
वो ध्यं। निर्देशादिति। शेवादं श्रो मृशामिति भाष्यप्रयोगात् होत्यपि बोध्यं एते चेहोस्मनुस्मा
रेणा। द्वेति। रायानिर्देशोदं शसंजेति नलोपश्च सनिदितामिति सूत्रे भाष्ये। दशनाशति। औ
णादिकः क्सुनासिद्धं। अत एव तेनु त्वं च मर्दंशान मित्यमरः। संगच्छते इति बोध्यं। अर्कोवीनाश्चि
ति। अत्राह यिवीजं तु लोके एषामसाधुत्वमेव। वोहुल्लकोत्ते चे महे तो मानामा वृ इति। रा
क विशेष इति। अत्र ह ईस्याव्यो। गल्लंतिको। मध्विन्द्र घटैः लोहमये देव्याकारे सुछिद्रे भाषाया
सरशोस्यावेचा। तं तिनरकमिति। तरति जलमनधे रमपि बोध्यं। येक मंडि येति। मांडं येक
स्यूलमेव। कर्मण्यर्घञ्जंते नकर्मधारयं मधिकरणाघे अंते न षष्ठी तत्पुरुषं येति पाठः। प्रिया
लद्रो। भाष्यपाचिरेजी सास्थिो। राशयो मे वाघाः केदुरो हिताः। केटुको। लता। ओषधि वि
षः। गजिका। राईइति प्रसिद्धं। अकायं। पायं। विरे। तीक्ष्णो। आयुदात्त दर्शनादिति। यद्यपि ११

नपविषयस्येत्याद्युदात्तत्वं सिद्धं मूत्रतथापि पुंस्याद्युदात्तार्थं तथैव युक्तमिति भावः
गुडतं·कपोतानं·इद्दलो सिनी ओषधिः [redacted]। अत्र गदो·रक्तो विकारः·सिदनीक
डा इति भाषायां। भर्जनमस्यापात्रे चो। वेणीं स्त्रीणां केशविन्यासः·तकुटीति·सूत्रवेष्ट
नस्य वेष्टकुंडंगाव्यस्य नाम। विषयभेदादिष्यते इति·सौत्रगवाच्चे साधुत्वबोधं इति पदे
मिति। गुल्फादस्य तु हि शिष्टलक्ष्योगेति भावः। असारं तुच्छे। नदीभेदो नदीविशेषः। गयास्यः।
मत्स्यपुंदर्भविशेषः·निर्विवादत्वादिति। वे वर्योरेक्याद्बल्गुवेल्गुवे सुंदरं·पिंगले·वेग्रु
विशेषे·प्रास्यं·वहुपगमोरिति। पतागः कोमुमरेणोस्तानीपादौर जस्यपीतिबोधं। मकौ
औदने·नीहं तिज ने पदे। स्यात्स्यिन्ने स्यूनामिति। संप्रतिभाष्ये स्यात्स्यिन्नस्यूतानामितिप
ठ्यते। सव्येष्ठीः पर्मेष्ठी सव्येष्ठासारथिरितियोदाहृतं। किंचेदंभाष्यं तु कात्तिकमिति।
त्रिंशपमेतनरे·वामे·प्रतिकूले सुंदेय·हस्यपर्यमितिसत्यागर्यमितसपिबोधं। वेक्ष्या।।

मुंमैलइति प्रसिद्धायां॰ गुञ्जे॰ दैत्यगुरौ। प्रपातः॰ कागडा इति लोकप्रसिद्धः पक्ष्मा ओषधिवि
शेषः। पादपभेदयोरिति। संस्तुवे स्पार्द्धे हृद्ये॰ धूके। पक्षिविशेषे। क्रिमिजातौ। सिनवोडुइति
भाषया प्रसिद्धे: मंमराली॰ भाषया वैरइति प्रसिद्धा। गोमायुः॰ शृगालः॰ कांडे॰ वोरातो॰
वोरितेति। श्रीकंसिगरी चेत्यर्थः। नवोद्धृते॰ नवीनवृक्षः। प्रादिसमासे नेति। व्यवधेरपि वाहु
लकादूरेषु संप्रसारणोरुत्पत्तेश्च पत्येचैवाहुलकात्पक्षे धकार इति परे। हो [redacted] हुं हंतामा
षयापाउल्ली स्याख्या। पापरोगः इति लोकः॰ मृते॰ लो॰ जल्लेतरागद्रव्यो। व्यवसायो निश्चयः॰ म
करालयः॰ समुद्रः। अनंकपोह स्तौ। कुंकुमे। केसरे। नल्पो षधावितिप्रलोपरि स्ये राके
विषशेषे प्रवाले वल्लमां चेत्यर्थः। विषये॰ देशे॰ दंतधावने खदिरे हस्तौ। फलिनीति॰ प्रियंगुः
फलिनी फली॰ रेणु कालनो विशेषः॰ पुंडरीके करिण्यां [redacted] अग्निकोणस्य दिग्गजभा
र्यायां। द्वितीयस्येति कृ घीति धातोरित्यर्थः। पिटकेइति पिटकः॰ पेटकः॰ पेटी॰ कंडोलवीगा।
भाषया किंगरी स्याख्यारतौ। वेल्लिकां पुष्पविशेषः। धातकी। द्रवः॰ आलिर्जलवंधनं कुमा

रो॰ वररागारव्योहृदसः । शब्दयोनीति भूमतोयाग्नियादिः । महाभूतानि॰ पृथिव्यादीनि । तन्मात्रा
गं धातवः॰ श्लेष्मादौ श्लेष्मवातपित्तेषु रसरक्तौ दिरसरक्तमांसमेदोमज्जाऽस्थिशुक्रा
णि॰ अग्निविद्धेति हैदिनाल्पादिः आर्त्तवं स्त्रीपुष्पं । रोबहुतो । गैरोधेः लक्ष्मणा॰ चिह्ने॰ के
षकः । हो॰ षिवल्मेः । रुप्याहुरिति । अत्रोरुष्विवीजंतु छिपासिद्धनिपातनवेयथ्यें । लोहुलोके
लादस्पषुवेकाजिके महेशाभावेनेकायगाचीतियमा औविधिपंचाकुशरारति । सोत्र
रति । कुशान्नाहीतिकुशललरस्पसे । नतीयप्रहृतिजनेमत्कीवः । उदानावकेपोमेतिउ
देवकेभिन्नेचेतसर्थः पुष्पभितो । पुष्पविशेषः । गोदार्णो । हेत्वेः रगाराजेः फालेः कुलप
यमसरेतिसमाहारद्वंद्वः तेषुरस्पर्थेः रचिनरोषधिविशेषः । डिविका । भावयाधाद्व
रतुअतो । पाषाणोषणांवधसाधनं मूत्रेमयं । पीकेदो । शिविका धाछादने । मतिनंतेः
ति । पाषाणविशेषेरस्पर्थेः । हेद्वदारको विधारेति प्रसिद्धः । पांशुलोवामियानीती

१३

13

हस्तिसंनाहो। हस्तिकवचं। नागरो ऽभिज्ञो। घुस्याटी अमरः। षद्गो विटः। व्यूहः सेनारचना।
रेपिस्मन्यानिनेति। पद्यं तोदाने। त्वमस्पो। ष्यसेत दातेदपि वाहुलको द्रोष्ठं। वाटुला विति।
अयो सुवितं पाविष्ठाकां रिसिपदृति। त्रिहतिका। विधानाख्या। इति मुख्यमः पादः।।
नेमेरिति रमे पुमानिति पर्यः। कालमानेति अष्टादशनिमेषाः काष्ठाः पुटमेदो ति नजेल ५८
स्याकेस्यादुपरिनिर्गमः। उपाविश्रामू षकपरीणि। त्रि नोजल्याद्रे। मृगस्येति गुर्वं पातीति
शरद्रः आता तु पसर्गे इतिकः। एषादारु दिव्याद्र। गिव्यस्पयइति भावः। आमील्लं। दुःखं। सा
तपनादि प्रायश्चित्तार्थं व्रतं। नश्रं सो धानुकः। येषकः सुरापानपात्रं। चीरी। त्रिकरदेश
प्रेषितपत्रं। क्षेत्रवचो। देत्रेरसे गार्य कुंडो। कोकिलोक्ते सालमखागा। कोलो वदरी।
हे शा। पिप्पली। रोवने गोरी चनाख्ये। नितांते। अतिशये। व्यवहरतीत्यर्थे इति तेनदीव्यती
ति सूत्रे गोत्यर्थः। तद्योऽनन्यः। पस्यापत्यमितियस्य कुंडिनस्यवा यकुंडितंत कुंडिनरावद्रे १२
[redacted] डापितेस्यात् अपत्यमित्यर्थः। कुंडिनातु यश्रुतर्मः। कुंडिनीस्येवमगोदो पा। गगे द्वति

तं येदं भस्मादश्ह्तिवार्त्तिके भाष्ये। केवलग्रहणादिति। उद्धरितसमकालग्रहणादिसर्वः। अ
यं तु धात्वे वसवसतरि शरीरति यत्तदुदोहेर गाभिति भावः। गुरवच्छे यमिति तर ज्वलत्रेमा
च्छेतुरशेरशनानाशिः रथिमरिपुक्रौ। ति निशेणाहदस्य विशेषः। कूट शाल्मलिल्यां यमद्वारस्थशाल्म
ल्यां। जीवकेद्रुमो विजयसारः। आवलिः पंक्तिः। जित्वारोजं पशीलं दुर्गति। दरिद्रे। कणाः पिप्प
ली। एवं वसू त्रेवर्णग्रहणं चिंसमप्रयोजनं। अवकेयो मूल्यं। काष्ठां बुवाहिनी। क्षेत्रसेवे नार्यं नौ
काकारं काष्ठं। आजिमुखुकोहदस्य विशेषः कूपकः। गुच्छ नेष्वा नादोजलार्थ इतो गर्तः। समानं स
होतमानपात्रं। गुणाहदस्य कः नौकादो गुणाब्यार स्तु वंधनार्थकाष्ठं। जल्याकेव हुवको। कामु
कं। धनुः। विक्रांतो वीरः। अर्कपर्णाः कंटदलः पंथिपर्णो। कुकुरोध्रा व्येमा षपा। शल्को
मत्स्यावेके। पीरमधीयं गुः। रज्जिको मुंजो। नाकं। वल्मीकं। इतो मनुष्यजाति। होदिकानादिसुविते।
मत्स्यपलं सोपारतिष्ठ त्वं नेयेव पुंक्रं वक्तुं। जटा जटामांसी। भेद्यपविरोधादिति। वहिषुसं

वत्सरेति स्वरविधायकंतु पायांतरंवोढ्रं।बहुवारतरुर्लिहसोरा व्यः।शैलजं शिलाजतु।कु
वेंदनोरक्षःवेदंनं।नदांतरे।ब्रेसपुत्रा।च्छेदुर्वरांरि व्यं पिष्टकं।माषाचूर्णं।मूर्कदिंवी।कोप
के ःनागसंभूवं।सिंदूरं।चूर्णपटवासः।केनकोलुः।चित्रांजलपात्रे।सहाह्वेतकुमारी।
कुमारपुत्रे।रामपौत्रे।गजकेशिकागजशुंडाग्रं।वाह्लीकं।केसरं।वेलदूस्मो विस्मापाम्वि
तः।क्लिश्यते रोर्वकुमारः।एकादशमासस्थायं वेदतृं क्रियते रसमो।कूपशि कोमूष
पागताडीति प्रति डुा।प्रमीलो।आलस्यं।पुंनागोनागकेसरः।केतूरएतरसेसोः रोको
लिंगा।अश्मकाण्डहुसोमूलहीनहृदेदोः।कुसीदकोहेद्विजिवी।वंगसेनतरुः।अगस्तिहृदोः।
सबोदातरेति। रंभोमंडूकपुत्रसबोदातरेति।गापकेस्थानाश्वयगादिसन्वेयः।वेकारी
धनेकेति वृत्तिस्वपातितूत्रेरति शेषः।धातूनामनेकार्थवादर्थभेदार्थपाठेरसपिनपुंकों
वादिवारयोः समानार्थत्वोवेतिभावः।हेमनोगिनेतिकेचित्तु अनयोरिटुस्पृतेरहातोगि १४

त्यनेन द्वाभ्यां पः महतास्तु स्त्रेणोति प्रक्रियाभ्यासरागपरतयाहरदत्तमं यं योजयंतु न त्तदक्षर स्वरमाधि
रङ्कं गिरजक्रं। शिल्पाजनु। सि हुक्कं लोहवां सामिति प्रसिद्धं। विशुपं। जगति। गव्यं गासंघः। हंससूत्रेण
विवाहादोहत्ति वद्ध्यमानं सूत्रं। सैंहिकेयो राहुः। पतंगहे। माषयावि केदानीं प्यावे। मृमूदितिः अ
कारे रेफादिप्रच्छेदमिरन्योरेवेति नियमेनेति भावः। इति वदतीति। अमोर्मरिति प्रयोगवारणा
य सूत्रस्यावश्यकत्वेन नियमार्थत्वेनमानमिति एवं आघोरं घोररूपप्रिसाद्धेवेति। शिफादेदंसूत्रे।
पर्शुगणो। पार्श्वाख्यसमूहे। एकवाक्यत्वादिति। एवं वेपंवेपाधुणादिसूत्रे इति तदुक्तिरसंगते
ति भावः॥ इस्तुणादयः॥ भावे तुमुनितिः। अत एव तुमर्थे से से निजित्सूत्रे तुमर्थ इति येति तार्थं अ
त्र वेभावोऽसत्वभूतएव। अन्यथा स्त्रे लिंगाद्यभावेन प्रत्ययार्थे वैलक्षण्यापातेनुभेवात। भावव
चनाश्चेत्यनेन सत्वभूते भावे घञादीनामेव विधानाद्येति भावः। प्रत्ययोत्पत्तिमिति। उभयत्रापी
ति भावः। मतमेदेनेति। अर्थाध्याहारवादे संसर्गः शब्दाध्याहारवादे तु प्रकारः। पर्दरासे केके

र्मप्रवचनीयवत् द्योतकत्वे संसर्गः प्रादिवद् द्योतकत्वे प्रकार इत्यर्थ इत्यन्ये । प्रकार एवेति
पक्ष एवेयुक्त इत्याह । लिङः विधाविति । अभिधानेति । अभिधादन्यत्र प्रयोगानेति यावत् ।
~~विभाववल्लभस्येत्यर्थः~~ प्रयोग प्रयोगोपाधिरिति । समुदायशब्दस्य इत्यर्थः । विविच्यते ग
म्यते । त दुद्देश्यकं हि तदर्थमित्युच्यते न तु अनेकमात्रमित्याशयः । ननु भोजनार्थेति ।
दर्शनेयापेयादर्शनमनुद्देश्यं नु तथा भोजने इच्छा याद्दृच्छानुद्देश्येत्यर्थः । इत्येवस्याय इति स
मानेकर्तृके ष्विति स्वइष्टार्थमेवेति भावः । निपकर्तेति । यस्तु मुख्यसमानकर्तृके उप
पदे इत्यर्थो द्वितीयस्येति भावः । विश्वतोमुखत्वं मनेकार्थत्वात् इह चलटेति । अन्यथा तदु
पादाने वैयर्थ्यमिति भावः । नन्वविवक्षितकर्मण्येव भावे लः षष्ठी प्रकरणात्तु स्यादि
इति स्यात्पदे चैयं पूर्वविरोधो न दूषणम् आह । किं चेति । अपि नाकर्त्तृ ये पिन चेयं तु
मुनेतितन्महत्तः । यर्थे समभिव्याहृत क्रियापेक्षयाभविष्यत्वस्येवमतीतेति भावः । के १५

त्तुमिच्छन्निति। कर्तुमिच्छन्नस्तीति तदर्थः। अस्येकामाधामे एव महत्त्रिगुसर्पमानामाव इ
तिभावः। माप्यत्वादिति तत्त्वानेनैव तुमुना निर्वाहेति नपुनः क्रियार्थेनापीति भावः। अपि त
वेसने तस्य पदं नमि च्छतीति न विग्रहः समानार्थकत्वा मे नान्य स्यानो वित्सारत्स्ये वै
दं सन्निधापके माव्ये। अयमपीति। अत एवा यं स्वार्थिक इति मूवादि सूत्रे के यटः वा
धे प्रा तेव यत मितिा यद्यप्यं भावोऽसत्व भूतो घञादि वाच्य स्तु मृत्व भूत स्तिपाप्य
स्ये व विषय विभाग स्य स्फुटं बोधनायेदमितिभावः। कर्तृत्व विवक्षेति। तेनायंके
ते रीति भावः। इत्यादा विवेति। मितांहस्व इत्यत्र वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थित विभाषयेति भा
वः। नयान्विति। अन्यत्रे त्यादिः। परा क्रिति निरिति। इयन्ते त्यर्थः। प रिक्षित्ते रिति। तदुक्ति
श्चोदाहरणेष्वेकादि शब्दैः स्य हैवा समुदायिनामिति। तंडुल पदे नुकर्मभूतायइति समु
दायिनएवं मत्स्यपार्थ इति भावः। नत्वादिक्षिति श्चैककाशिविषयावेनेति बोध्यं। अन्या
परचीति। निष्ठायइति पाठे मुहत्वं इरत्यपोवाधइति बोध्यं। तावप रिमाणा

सि॰ द्वि॰ ट॰

थिकमिति। एवं ग्रन्थैकत्वमपि बोध्यं। कुर्मत्वाज्जातिरिदं चिंत्यं अकुर्वद्रूपत्वेति सूत्रे पर्युदा
[redacted] सेनैव कार्यकुलाम्भे पुनः तद्धेतूनां वह्निमात्रा
व्याप्यामिमयस्य कारकैः एव प्रवृत्तिर्नन्तु भावरूपस्य तेनेह न प्रकाशितो लौकिके तिष्ठतु तावत् ए
वं यद्यपेक्षते तत्कमन्यमजपूर्वविषयेऽव्यवनेहि श्रीमत्पवनोमव्यपवादविरोधाभिमित
तस्त्वेऽप्यनोऽर्थिकं न कार्यमितिभाष्यविरोधात्। अन्यथा कुर्मीत्यादि नोवाधाभावाय
तद्वचनस्यावश्यकत्वे न भाष्यासंगतिः स्वहेतुसम्भावपरिमाणव्याप्यभावे एवाति
रेकेणोपदेके न भिक्षानादिसावश्यके अकार्यके तेरीसतुहेत्वात स्वस्य व्याप्तभिमत
नेतोपूर्वत्वीति। यद्यपि अन्यादिरहेतुतो तर्थमोऽपि तेरि प्रभितस्याभिमतादेरितस्तो पे मे
वसिद्धेरित्यनुभिधानं व्यर्थं तथाप्येतद्वाक्तिं भाष्यप्रामाण्यान्तसंप्रदायकृतःसरति
भावः। नैतादृशतद्वचनं न कार्यमिमयर्थः। स्तुतेरुपलक्षणार्थं वेत्यापि। यदितु नेतदादत्ते

ति १

नामित्यस्य कर्तरीत्यस्य व्याख्याने कसंयोगे इति पठित्वा तत्र द्यापवादत्वमसंगतं तादृ
श्यापत्तिर्लुङ्के संयोगादेर्नेत्यत्र इति व्याख्याय तेनेदानस्यागेवस्युदृत्येदं भाष्ये। अ
से वपीति। असंयोगाद्दूतसाधने वपीत्यर्थः। अयमेव पक्ष इति। गुणसमीपेऽभि
व्याप्यत्वायनस्य पर्यायवत्वात् यद्यके गुणोपरावरत्वादाविति भावः। अन्यादीति। आदि
नाद्धक्रः। अभिन्नस्य तत्वविशेषणमिति अन्यार्थानस्य तत्वविशेषणमित्यर्थः। दक्षतेहो
ति। ध्वनितं चेदं वासरूपसूत्रे भाष्ये। पहेतन सूत्रभाष्ये तु न्यायानुग्रहीतंदृष्टवि
रोधादेकदेश्युक्तिरिति भावः। वोध्य इति। वासरूपसूत्रस्थवाधकत्वादिति भावः। न पुनस्के
२ रपुनर्मैथुनेक्तौ। विलं पर्षितविषये भावे विलादयो मा भूवन्निति अत एव भाष्ये
उक्तं पेक्तस्थवाधकाज्जदर्थे पर्यनव्यहातमिति। आकर इति। भाष्यमित्यर्थः। अ
पवादं प्रदत्ति। योगो चार्थ इत्यर्थः। तत्रापि निपमितपादितत्वाद्धि ते व्याख्यातमिदं। के

रगे इति। न च परत्वात् त्स्युटा वाध्यापत्तिर्वाहुलकेन तदसहत्वेः अतएव प्रस्यादावधिकरणे
के उक्तेः आकरे। व्यंजनाव्यक्तिरित्यादयः। करणे इति। न तु जाद्यंता अपि वाहुलकेनैव वोध्याः
प्राप्तस्येति भाव इति। पुरस्तादपवादन्यायेनेति [redacted]
भावः। तेन नाखुलिभ्रुः स्यापिकौसुदापि मिति स
ध्यति। नकारस्येति तिं वेकुचेति सूत्रस्थभाष्यादिदं लभ्यते। अत्रेति। वृत्तिपूर्वपतनवादि तिमा
वः। भरणं भरत्येति। अस्मादयं भाव एवेति भ्रुओ संतो पामि सूत्रे स्थभाष्यस्वरसः। अन्यत्रे
त्विति। तं प्रदानादौ। ताव्याप्तस्यत्रेत्यस्यानुनात्रे विषयइत्यत्रत्रमपंचितं। अतएवोपाध्या
परस्यापादाने छे इति। इति ङस्थेत्यत्र भाष्येष्ठमिति तं। करणाधिकरणयोरन्तु न रगे त्स्युटावा
ध्यादिति दिक्। रणेव भाष्यमिति। किं वेपरे णपतो रपि भावर्थकपोः स्त्रीत्वापवाहुलकात्र प्राप्त
भाव एवकं। किं च वा सरूपसूत्रेऽसरूपदेनापवादस्यैवग्रहणे नाक्त्रि पामित्यस्यापि तद्वि

सत्तैकान्स्याप्येति वोध्यं. मात्र येऽभिदस्यात इत्यु। मतोः सौत्रो लुगिति तावं। व्याख्यातमिति।
वाहुलकादिति भावः। निष्ठायां वा सेट इति। न चैवमाशंसेत्यनुपपन्नमिति वाच्यं। आशं-
सायामिति निर्देशेनाप्यानित्यत्वस्वीकारात् तत्र लोकप्रसिद्धार्थविशेषानाह दैत्याके
सारत्यादि। धातवितिहो हुसिस्पार्द्धमिप्रायं। अस्लोदसगिकेकार्यमित्याह। पंवेतु अहस्य
इति। इदं सुपलदशं। मजेः पाक्षिके ह्रस्वभावः। अपिः संप्रसारणमित्यपि बोध्यं। लाभा
घेरिति सकर्मककारविकुरणम् वंदिसाहचर्यात्व्याख्यानाद्वेति भावः। वहुलमिति नीति।
अत एवच्छेचिद्वावर्थनिर्देशोपि च छ्यौ सुन्तादिष्वपि इति नो निकेमपेथा णात् अनप
वेदसेतिनो शब्दमिति व्याख्यानसूत्रे संगच्छते। आवनिह्नुत्याचेति। हुट्टनुतितुत्रे त्यपनेनापि
सु [illegible] रुह्यवोरणा इति भावः। इके: कि त्वोपि वविचपीत्यायां वेणास्येव युत्रमति
पादेनं तत्रैवायमिति भावः। वेकारइति। सूत्रे येकारो विवक्षितः इत्यादौ संप्रसुदा
दौ न संप्रसारणं। प्रसिद्धत्वेन शब्दानितिरिक्तार्थपरत्वेन [illegible] रितिवो
ध्याः। इत्यत्र येव सूताणकारपवनिर्दिष्टत्स्याचेतानुकरणादिति।

पप्रतिपादनेतात्पर्यादिति भावः। उ॥ अं वेकारके रागस्य प्रयोजनमभिविभाषाप्रयोगेति सू
त्रेस्य भाष्यप्रयोगदर्शनपि वो अं। एतेन के रागं कारस्थ्य स्य कारेरति समासेनेदं सिद्धमि
त्यपास्तं। नन्वीकारपर्यायोस्यात्तौ पोत आहा भचायेति। गह्वादित्वा छेरति भावः। यदी
यस्याप्येवं सिद्धा विदंवे वेनंव्यर्थमिप स्ये। तस्य पुष्पागामिति निर्यं क्रीडेतिसमासः॥
इत्येव सिद्धमिति। एवं चात्र भावे रतिव्यर्थमिति शंकाशयः। अतएवेति। कालसामा
न्येविधानादेवेत्यर्थः। अभिनिधानादिति। विधिव्याप्ये निर्देशेन तत्पोरेवेत्यस्याप्रहं
तैरितिभावः। ग्रायेणेत्यस्य हेतुमाह। ध्वं, विविति। अत्र पक्षेतु द्विबीजं तु अत्र भावग्रह
णमकर्तृकारके व्याहेत्यर्थं। टो यत्स्पुटरति विदावेत्र के तरिकारके त्यनुवर्ततेर
त्यर्थः। त्विते तु वृग्रहणा मूलके एवेते ध्वनपनाहो मे विति। न तु तस्य सूत्रस्य भावे एव
तत्रे चोकर्मके प्यपवेत्यर्थहृ येतात्पर्ये प्या धाःतस्य कमाभावादग्रह तोतस्मह वेरि १८

तो३

तेषां स्वाप्यप्रवृत्तिरत आह । तथाहीति । भावो पीत अपि नाकर्म. अत एव तद्विधा
पकेके तैरीत्यस्य न संबन्धः । अविशिष्टइति । भीतः केऽइति वेदस्यापि पूर्वमुपस्थितेषु
ल्पत्वादिति भावः । आशितः केतैति तद्वि अशित शब्दे आयुदात्तवि धानुकं । तत्रैहि
केतैरिक्तो निपातनादिति भाष्ये उक्तं । सकर्मकत्वादस्रोः केर्प आसः क्तो निपात्य
तइति केपटे उक्तं । यदि तु अपेक्षकर्मके प्यः स्यात्तदा भावे क्तेऽर्थे तत्र अर्थं आत्थवि
केत्रैर्थिकेत्र संभवान्निपातनं तु पर्थतं धावनं व्यर्थं स्यादिति भावः । किं चकेर्तं गोरितिसू
त्रे होतं पूर्वकेट्ट मित्यत्रे भावे क्तेस्सिद्धे पेऽविवक्षितकर्मके वाच्यं ग्रां भाष्ये होतं तद्
गतिरिसपिवोधं कर्मार्थे नीयमितिः । भोतं देशमित्यपि कुत्र पूर्वीकटमितिवे द्विवेत्र
साधु । वस्तुत स्त्रिवग त्यर्थत्वात्सकर्मकत्वे पि भावे क्तः ये नत्रे स्त्रोविशिष्ट ग याय्ये
यो तद्विधानात्ते तयो रित्यत्रे नन्तस्य क्तेस्य ग्रहणं पूर्वोपस्थितेः कै सस्य नि

१९

19

त्कां स्मत्वा तत्र समत्वं । कर्मणीति संस्पर्शादिस्पर्शेपेति भावः । कर्तृत्वं च मत्या मत्या विधे
यमुद्देश्य पदार्थं नियम्य प्रति तं बोध्यं । पजिति । पचोद्य बोध्य त्रेमहागुणिमयूः । उपसर्गा
देवैति स्वरूप ओरवैति नियमस्तु नव्याख्यानादिति भावः । वैपर्यायपद्मेरिति । कि
ये वोपि अर्थः पुरुतरं ये शब्दं स्तिसहशास्य समुद्ये पांगी कारेणोपपद समुद्ये पा
तं भवोदि सपि वोध्यं । छपर्या संगतेरिति अमूर्तत्त द्रावस्य सत्तार्थे एव संभवो नतु
प्राप्य र्थे एव सद्यो टो घ्रटः । करोती त्यर्थे ये टीकारा तीत्य स्या संभव इति भावः । अ
व्यवहित प्राक्क मे वेति । उत्तरांग विकल्प स्य तत्स्या दि पुनरा स्वेप स्य सद्वते रिति
भावः । सुमः संभवादिति ईषदाद्यं भवेरत्यादो व संभव माह । किं चेति । गत्यादीति
आदि नोपसर्गा यो । केचित्तु व्यवहिता स्चेति योग विभागात्तेत्र छंद सीत्यनुवृत्ता १९

लोके पिष्टं विष्णुवद्धितप्रयोगज्ञापनान्नदोषः अत एव संज्ञानियमप्रयोग नियम
प्रयोगेन फलभेदं दूरत्याहुः रुह तदनुपपन्नमेवेति अधिकारादूर्ध्वं क्ति विद्वान्सरूप
विधेर्भाव एव [redacted] तेन साध्यतरेति भावः । मेडः इति ॥ विशिष्टस्येत्यर्थः
[redacted] निरस्यतीहारेत स्वेव वृत्तिं नेतुमाह इति भावः । समासे इति । गतिसमासे इत्यर्थः
परावरेति । अवरशब्दात्रे पूर्वं वृत्तिर्वाच्यी । परावरशब्दयोः संबंधिशब्द त्वेऽपि वाच्यद
पेक्षं परावरत्वं गम्यते तयोः पूर्वपरयोः परस्परं योगो बोध्यः । स च क्रियाद्वारको न्येन स
त्यो द्वाक्रियया सर्वो व्यवस्थाः तेन परस्परयुक्तिः पादारकः संबंधोपयाक्रियया न तद्द्वावे
कोद्धा । आद्योहारसोस्थितरीति रोचः पूर्वत्वादिकं चेतनेषु कपतेन्दवद्धि भेदे न भिन्नोतदा
हादक्षिणादेशस्यानामिति । प्रागुविहैति । आणिमाणमावेत्यर्थः । सचेमामानाधिके तरण
संबंधेन पर्वतकर्तिक स्थिताव न्वेति । तदाहा विशिष्टदेश स्येति कुलिनमाह तेनात्रे
परभूतपानयास्मात्येतेन द्वारकोयोगः पर्वतस्य गम्यते । अतिक्रम्येत्युदाहरणोदक्षिणा

२०

देशस्य पुरुषकर्तृकपर्वतनकर्मकसमाप्तिध्वंससमानाधिकरणानदीकर्तृकास्यतिरि
स्पर्धास्तदाह। पर्वतस्येति। मिथतेरिति। उक्तरीत्येति भावः। सादृश्यस्थापि पर्वन्वये विद
मुदाहरणमेवैमसमिति विरुद्धदृष्टान्तविशेषशाब्दादुपस्थितिरिति विवक्षितो विभिन्नत्वेन सामानं तदु
तेरकालिकमप्यकर्तृकास्यतिरिस्पर्धः परावराख्यं धात्रेतराहृत्यानोत्तरकालिकावा
न्तसयोतेऽस्मिकमवेहाराद्वेवक्षिकं असमानकर्तृकेत्ये समानकर्तृकयोरिसमान
न्त्रामिः। स्यादेवेदं विलम्बयेति सूत्रेकोपटो। द्वितीयक्रियापाप्रतिच्छ्राप्रहेऽस्पर्धक्रियपथा
न्वितापारस्पर्धः। पूर्वकालेभावस्येति परावरैःसूत्रे विषये समानकर्तृकात्वस्य द्योभाववार
पिवोध्यं। कथं विदित्ति। परावरेति सूत्रे विषये स्थिति त्रि, पामादाय परावरद्वारा द्यविष
येपि अत्राह। तत्क्रियामादायतत्संबंधस्य मवद्गतिभावः। वस्तुतः परावरयोग त्तन्नेक्ता
केक्रियायोगे नैवेति। अत एव धात्वर्थसंबंधेरितिवोध्यं। समानकर्तृकत्वमितिास १०

मानशब्द एकवाचीति ज्ञानित्रिरूपितशक्तिमेदाद्विशिष्टमेदेन साहश्यं एवं चैकंकर्तृकत्वं प्र
त्येतीत्यर्थः। तुमुन्प्रत्ययस्य तुहेतोर्वेति। तदनुहेत्वात् षांकर्त्रर्थत्वाभावे बोधिते विशिष्यार्थ
निर्देशात्वात्पर्यसत्वेमावएवेति भावः। किंचिति। अतएवभावे तुपेक्ष्यतुमर्थे तुमो। स ४३
मर्गश्चेति। भोजनोत्तरकालिकं व्रजनमिति बोधइति भावः विशेषणानिष्ठः संसर्गः
इति मते पूर्वकालः संसर्गः भोजनपूर्वकालिकं व्रजनमिति बोधइत्यर्थः। समानकर्तृके ति।
सर्वेकेषुत्रस्यपदशानात् वेहुर्बीहिरितिभावः। वेहुर्बीहित्वमिति। [redacted] व्या
पाश्रया समपदार्थइति भावः तद्विशेष्यकमिति। भोजनपूर्वकालं व्रजनमिति शेषेति
भावः। तत्रैहुपविषयेति। किंवा समभिहारादित्योटीत्यर्थः। लाघवार्थेति पदंपा
पावे प्रत्ययार्थत्वेनोत्पन्नपायसंबंधातरकृत्यनामोत्वमिति भावः। खपत्र
त्यपार्थत्वप्राधान्यमिति नोपमस्थात्वात्तेव्यमियोगात्तत्यापिकुम धारयत्वेपूर्व

गि

४१
८

कालेऽस्य पूर्वैव पर्य्यं भूतरूपेव सिद्धेः भूतत्वं च समभिव्याहृतक्रियापेक्षेणैव पूर्वकालवत्त
इत्यादिकं। परे तु पूर्वकाल इति द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः पूर्वकालविशिष्टक्रियाको धात्वर्थ इति
तिपर्थः एवं च पूर्वकाले प्रकारश्चो धः वर्तमानकालादेर्लडादिवत्तस्य द्योतकः अ
तएव पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद्व्रजतीत्यत्र न क्त्वा। पूर्वशब्देन क्रियागतपौर्वकालस्योक्तत्वाद्धा
तोः पूर्वकालविशिष्टक्रियार्थत्वाभावात् पूर्वकाले द्योत्ये हि क्त्वा न तु विषय इति
भाष्यकृत्परपोस्यह। उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायस्य तु नात्र विषयो द्योतकत्वात् इदमप्येव [redacted]
[redacted] तेनैतदेव भाष्यमप्याभाष्यकृतोक्तं। इह केचित्स्नात्वेमं वर्तते आस्यते भो
क्तुमिति। अन्ये पुनस्तत्र तुमुनात एवं बोध्य [redacted] द्वारा पूर्वकालस्य भासने द्योत्य
ते त्वा [redacted] तदभावे नोतदसंगतिः स्पष्टैव। उक्ते चैकैव टेनामेः पूर्वकालत्वाद् ११
वस्य च प्रतिपाद्यत्वांशे त्वा भोक्तुमिति प्रयोगाः जिभावः इति त्वा ... न्यायेन

द

लडितिसमाहितमित्यन्यत्र त्क्त्वाभावेपिपूर्वक लविशिष्टक्रियाकावकत्वं तु कत्वसम
भिहारादितितदाशयः। नहितत्रासमनोत्तरकालिकं भोजनमितिबोधः। केचित्तुतं मतः भो
जनकालं पूर्वकाल [redacted] मासनमितिबोधस्तुभाष्यसंमतः। अन्ये भोजने न कृत्वा
पूर्वं भुक्त्वोऽयमेवव्रजति व्रजनं भोजनं व्रजतीत्यर्थे तु पूर्वं भुक्त्वा पश्चाद्व्रजतीत्युचितमेवे
त्याहुः। समानकर्तृकत्वं नु क्त्वार्थः सामानाधिकरण्यसंसर्गेणान्वयेन स्वार्थाल्लाभोनु
पलभ्यत्वात्तत्र भुक्त्वैव तेषोनपीत्वाधीयतिहतीत्यादौक्विध्याप्यवादिमाने
पिमानान्तरगम्यत्वान्नक्त्वाधोत्यताः। रतिन्यायादिति। यत्तु अनेनन्यायेनाख्यातो
पस्थितक्रियाविशेषणत्वेपवावसाधुरितितन्नतत्त्वक्त्वोहिरितिसूत्रस्यैवाहस्यत्
वोपस्थापकक्रियाविशेषणत्वाद्भवतिपाघरागाधिकरणकेशागसनक्रियापे
क्षपौर्वकाल्याश्रयः स्यादितिवेद्यदोनैः। अतएवभुक्त्वागतइत्यादिसयोगापप

११९

२२ त्रिः क्रियांतरान्वितक्रियायां नान्वयः स्यैव मूलतात्पर्यं तदुक्तं प्राग्ध्येनत्यस्येति वक्तव्यं।
नवेत्येव्यं सर्वेषामत्रत्रेति क्रियां प्रति पौर्वकाल्यमात्रस्य कोनिपातः प्रयोगः इति। तामस्य इति।
नवेत्यत्र कृत्वास्ये प्रत्याद्यव्याहृतेरस्य नोपपत्तेर्महत्तमिति वा व्यंतस्मिन्नेते पि नान्वेति मि
वेधेनापि त्वेतस्याद्येनेदुर्वार्त्तत्याद्वितीयस्यानेन विकल्पेन त्वरा फिवेतस्यदुर्वो
तयावेविशेषाभावात्। नवेतुरादीनामसिमाणांतत्पाशिजभावे पपमस्येपरः इति व्या
हेस्याद्येतितार्थमिति वा व्यं। सर्वेषाममिमाणांतत्वेमानाभावात्। तत्पूर्वपदं पस्येति
क्कोत्तोत्तर पदक्रूस्येसर्थः। तेन परमहो वेस्यादौ ह्याचाकालेकेरस्या दोमपूर व्यंसकु
दिसमासे वनदोष इति भावः। अनयेरस्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं व्यर्थमिति ध्वनितमनमो
वापरस्येति भाष्ये। ग। ऋमस्वत्वे इति। अनुनासिके स्येपस्याप्युपमस्यात्यमिदं रत्व
स्याप्यभावः इति। तादि किंत्वाभावेन कल्मपि हो तेनदप्राप्ते त्स्यपः स्वृद्धे मपिमांतरं ग। ११२

नपीति न्यायात्। आरंभसामर्थ्यमिति तेन चेस्थानिवद्भावश्चेत्तव्यवधानेपि प्र
ह्वेति रिति भावः। दरिद्रितेरिति। तनियतिदरिद्रातीति विकल्पितेटत्वादिति भावः।
माभ्योदाहरणावल्लेनेति। एकाचउदेशेरत्यत्र विहितविशेषणात्पक्षेसिटीति
चिलुप्रयोजनमिति तद्भावः। अपूर्वोस्यादि अयेः परस्मैति सूत्रस्थकैयटानुसा नि.८
रेणेत्युक्तं वेत्सुतेत्याविंत्यमिति प्रागेव निवेदितं। मितीति। दिगर्थस्तुलघुः पूर्वोप
धादिति वेदुं श्रीहावववध्ववधिमतोः साज्ञात्येन वेत्यथा स्यपदार्थतया वेत्याज्ञा
तिग्रहणान्न दोषः। न चैवं प्रविवृक्षीर्षत्यादौ दोषः जातिग्रहणेनेकग्रहणे प्रिवर्गाद्वे
पयेव ग्रहणादिति अत एव सनिमीमेत्युत्तरंदं भरेत्येव आपवसेण्यधासिति दंभे रपीत्य
त्याम्पां नुलोपसंयोगादिलोपाभ्यां सिद्धेदंभरेत्येव जिरत्वविधानं वभेतार्थरस्मावे
हि स्वरनमेतिवत्तित्रयसत्येन किंवानोपत्तेः अरुउ अपेहीत्यादावपिदूधौरेवप्र

णमुलिति तत्सूत्रविहितस्योपलक्षणं । स्वादींकारमिति । रिवतीति ह्रस्वे मुमिति भावः । ३
ते ३

स्वापत्तौ आकारान्तात्पूर्वं । अन्येभ्योपि दृश्यत इति साधुनपौर्वक्तव्यविषयाणामे
वोम्यादीनां ग्रहणम् अत एव समानकर्तृकयोरिति सूत्रे भाष्यकैयटाभ्यां मुक्तत्वादि
ति भावः । एतेदोषा इति ङीपि स्वादींकारमिति प्रसक्त्यैति विशेषः । न च प्रत्ययसंनियोगेन
मुमो विधानादन्तरङ्गत्वेन पूर्वं प्रवृत्तौ नैते दोषा इति वाच्यं मुवंतस्योपपदत्वे न प्रिय
कुलंमन्यादिषु ततः प्रवर्तते सोपि मन्यते इति पाक्षेत् रीत्या स्वार्थद्रव्यलिंगसंख्यानां
क्रमिकत्वेन मुपः प्रागेव ङीपः प्रवृत्त्या दोषात् इति भावः । निपात्यत इति । ननु निपा
तनमाश्रित्य खमुमौ विधीयतां किं णमुलेति चेन्न खमुमित्यस्य पार्थमेव निपा
तनं स्यादिति ङीपूर्वाज्ञानापत्तेः णमुलित्वपूर्वे विधीयमाने मांतत्वं सर्वार्थमुक्त्वं
णार्थं यत्नाम्णमुलितिकैयटादयः । भावप्रत्ययमात्रेति । एतन्निकरणम् । स्वार्थावप्रत्य २३

हास्वाद्वी स्वाद्वी कोवेति

यमात्रविषयकं निपातनमिति हरदत्तो ऽकेऽरिति भावः । यदेतु रानुलक्ष्विकल्पमेवनि
पातनं अतएव [redacted] भाव्यं समाङ्कते । अन्यथा सा
दोषमित्यविति सूत्रभाष्योक्तेः । रीत्या [redacted] स्वादुमादे
मंतस्य निपातनमिस्यस्य स्वादुशब्दस्य स्वादुमादेशः इत्यर्थे लिंगविशिष्टपरि
भुयातस्याविनेदादेशाय तावसंगतिः स्यद्वैवेति हरदत्तेऽकिरसंमतो । स्वादुंक
रोतिस्य स्वादुमतं करोतेरस्यर्थः । उपपदेत्यो भावानसमासइत्याहुः । यस्यपीति । स्वा
दुंकारमित्यवेरर्थः । विशेषणत्वे येति । अमेदेनेत्यर्थः । सर्वथाभेदाभावेविशेष
णविशेष्यभावादाह । एकेत्यादि । अपीति । काव्यपार्थक्यतानेति । अर्थवैवेसंभव
नितयाकेत्यनानुवृत्तावेयपिवोध्यं इत्यमेति । तस्मान्नतमित्युनीकारणातिरिक्ते

२४
25

लोकव्यवहारासिद्धेरिति भावः । दर्शनविषयीभूतारति साक्षात्प्रमापन्नं तद्भ्रंशं
वबोधं शब्दार्थं भेदेति । यातूनामनेकार्थं वोदाद्रिकेरागां कोपेरथ्रेतस्मस्तोसप्ति
विशेषणामिति । अत्र प्रकरणे शब्दबोधमात्रं पंक्तिबद्धे लक्षणायमाश्रित्य सामु
लेनानामनुशासनवत्त्वाससाधुर्वबोधं नहिक्रनोरसेवेति । एतेनद्वशनैरूप
दस्य मुंजेरस्यदौव वनं भूरितार्थमितिपदांका । नवेदश्रासहससहूनमूंजेरसमर्थे
दभ्रुपदं शंससहजमुं जैरसे [illegible] नतिसिद्धयचंसितीपाम्रहागं यसितायंतादृशोवि
षयेउपदं शानन्तपितार्थकर्मत्वस्यापिसवेनोपपदद्विभक्तेरिति भाये
नरतीपादादुर्लभे सवानेनवेववनसामर्थ्यासमासद्युमपपा[illegible]
[illegible]नोपदंशामिमत्रसमासाभावपक्षे लहृद्धगापरि माभयाविशि २५

ऽतिपदिकसंज्ञा पादनं समासमहाराष्ट्र, तन्नियमेन वा रागं वः ...
प्रमासस्याद्वे अहङ्कर्थ नि रूपितकारकेणैव गृहाणादि तिवार्थं अनुपदं रावर्मू
त्वेनाप्यार्थो नैपसत्वात् निरूपितकारकत्वात्तः विभक्ति तु पद्धा नान्वयो
द्वितीयतोपैव परत्वात्वेति बोध्यं। स्यात्माचरेति। धेनुरित्यसि [redacted] संमुद्रि
पीडंदध्यानेऽतु इति महिम योगेऽतु न तमूल्यं तन्न किन्तु ये मे क्रियाविशेषणत्वा
दुद्वितीयेति बोध्यं। न विलम्बितव्यमिति। एतत्रैव हरदत्तेन मयं ये स्वं ये गोत्रवात्तेमा
क्षिमस्ये। अन्नरजुत्वादिति। गमनस्य तिवं ध्रुवत्वम नृत्तुत्वं अमृतः स्यात् तं का
मिस्यर्थः। तेत्रपद्यपीति नभ्रस्यपांते बांगेतु पपद्दे इत्यर्थे सूचितः। रहेति प्र
स्पयोः प्रकृतिसोऽध्येत्यर्थः। नेव्यन्तरेति। यथा संख्यसूत्रेऽप्य प्रोक्तमापायादि

नं. ५३

१५ 25

भावः। [illegible]नार्पयदिति । वस्तुतस्तदनिष्पाद्यमापकं । तेन स्वतः क्रियोत्पा
देशस्य यातोऽर्थतां निश्रुति । अनुवर्त्यति । एकाद्रश्यत इति भावः । सिद्धमिति ।
एवं च धारेणार्प्यमहत्यपयोग इति भावः । निरनुबंधकपरिभाषा यात्र नित्यत्वे
तु नांशे पि नोपयोग इति बोध्यं । भूम्महतामिति । अत एव च्यपरगतिनानुवर्त्ते
इति भावः । इति प्रागेवेति । सोत्रोनिर्देशात् इति । भाष्यं तु एवं प्रहृत्य । इत्थं विदित्यपि देशो
ऽनित्य इति तद्भावः । किं तु प्रोक्तेवेति । उपपादसमासोपि नेति बोध्यमिति शिवं ॥ वि
शितुहृहकव्दात्रेमदंतवासिहृतेहृहकव्देदुसेवरादोद्रष्टव्यः इति श्रीमद्दाक्षिणे
दाजिकोवदीक्षितहरिविरचितेलघुशब्दरत्नेऽकदंतपूर्णं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

२४५